Список літератури

1. Ґрещук В. Мова як засіб національної консолідації // Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Українська мова в освіті». – Івано-Франківськ, 2000. – С. 96 – 108.
2. Закон «Про засади державної мовної політики» № 5029-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17

Ольга Петренко

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗВОРОТНИХ ДІЄСЛІВ У П'ЄСІ М. КУЛІША «НАРОДНИЙ МАЛАХІЙ»

Етимологію постфікса –ся традиційно пов'язують зі знахідним відмінком зворотного займенника *себе*, що почав зростатися з дієсловом ще в староукраїнську добу, оформлюючи нові значення відповідних дієслів.

У «Теоретичній морфології української мови» І. Вихованець та К. Городенська розглядають постфіксальні дієслова в складі родів дієслівної дії. У тексті п'єси М. Куліша «Народний Малахій» трапляються:

- часові дієслова, зокрема, починальний різновид: «*подерлися*» [314 // Тут і далі цит. за виданням: Куліш М. Вибрані твори, 2014]; тривало-обмежувальний: «*налякані протовпились*» [294]; кінцево-результативний: «*лікаря не докличешся, хоч тричі помирай*» [287];
- кількісні дієслова, зокрема, однократні: «*я скоро вернуся*» [306]; гранично-кількісні: «*як же я нагорювалася*» [317]; багатократні: «*розтривожився він*» [283]; розподільні: «*друзі твої посходились*» [285].

Результативний різновид зворотних дієслів є менш продуктивним.

В аналізованому творі можна виокремити такі семантичні групи постфіксальних дієслів:

1. власне зворотні, що виражають дію, поширену на себе: «*папочка розмурувався*» [280], «*перший ухопився за голову*» [294], «*помазуюся народним наркомом*» [312];
2. взаємно-зворотні, що позначають дії між кількома суб'єктами: «*як судився за півня з сусідкою*» [320], «*скупо поздоровкались*» [323], «*привіталася*» [277];
3. загально-зворотні, що позначають внутрішній безоб'єктний стан суб'єкта: «*похнюпилась канарка*» [275], «*у співах церковних кохалась*» [283], «*здивувались робітники*» [322];
4. непрямо-зворотні, що виражають дію, яку суб'єкт виконує в своїх інтересах: «*у дорогу склався*» [278], «*я в Єрусалим обрікалася*» [303];
5. дієслова активно-безоб'єктної дії: «*хіба так можна гратися*» [311];
6. дієслова якісно-характеризаційної дії: «*бо я вже знемігся без неї*» [310], «*курчата без води заливаються*» [322].

Аналіз мови п'єси засвідчив, що перші три семантичні групи зворотних дієслів є значно більш продуктивними.

Вартою уваги є реалізація категорії виду в постфіксальних дієсловах. Досить чисельною є група парно-видових дієслів: «*обернувся до сусід*» [282], «*це жисть моя розбилася*» [292], «*родинного стану я зрікся*» [313]. Зафіксовано чимало одновидових зворотних дієслів, зокрема, лише недоконаний вид мають такі: «*не боялася Бога*» [298], «*Агапія на все годилася*» [328]. Вони позначають тривалі, негранічні стани, не спрямовані на досягнення межі. Непарно-видові дієслова доконаного виду є переважно похідними з ускладненою будовою: «*очувся Малахій*» [312], «*хтось захвилювався*» [313], «*по східцях захиталися дві дівчини*» [329]. Досить уживаними є дієслова з суфіксом –ну, котрі в новітніх дослідженнях трактують як виразник однократності: «*Малахій усміхнувся*» [286], «*тенор так і кинувся*» [288].

Зворотні дієслова активно функціонують у формі наказового способу. Здебільшого це прості синтетичні дієслова на позначення другої особи однини

(«*зоставайся з нами*» [290], «*не норовися*» [310]) та другої особи множини («*стямтеся*» [278], «*подивіться, яке варварство*» [291]).

У традиційних граматиках одним зі способів творення форм пасивного стану вважають постфікс –ся (-сь), приєднуваний до дієслів активного стану дійсного способу. Однак у новітніх дослідженнях цю думку спростовано, оскільки передавання значення за допомогою постфікса є творенням нової лексеми. Так, семантично віддаленими є дієслова лишати та лишатися («*я тут не лишаюся*» [301]), хвилювати та хвилюватися («*сильно хвилююся я*» [319]).

За новітніми поглядами, заперечення суто морфологічного характеру категорії стану ґрунтується на врахуванні системних відношень класів дієслів із семантикою дії та стану. Відтак сутність трансформації активного стану в пасивний полягає в зміні предиката дії на предикат результативного стану: «*близько почувся санітарів голос*» [318], «*а мені млини чогось ввижаються*» [331], «*сонце зробилось чорним*» [276].

Постфікс –ся (-сь) здебільшого вважають показником неперехідності дієслова. Прикладом неперехідних дієслів є такі, що позначають стан людини («*засмутюся, зажурюся*» [320]), стан предметів («*хвіст його волочиться*» [311]), звучання («*знявся гомін*» [294]). За класифікацією М. Жовтобрюха, виявлено також прямо-перехдні дієслова, здатні сполучатися з безприйменниковим Зн. в. та Р. в. у заперечних конструкціях: «*не боялася Бога*» [298], «*родинного стану я зрікся*» [313]. Досить продуктивними є непрямо-перехідні зворотні дієслова: «*не можу на вас дивитися*» [320], «*на хрест той похилишся*» [278].

Автори «Українського правопису» вказують обидва постфікси –ся та –сь як нормативні [5, 112], вживані за законами милозвучності української мови. В аналізованій п’єсі подеколи порушено милозвучність у вживанні постфікса: «*Знялася тривога. Зарухались всі*» [285]. Фонетично невмотивована варіантність трапляється навіть у межах одного речення: «*Ще як почалась ото революція, як почалась, як почалася...*» [279], «*через силу підвелась, привіталася*» [277].

Загалом постфікси –ся та –сь вжито однаково часто, однак у ремарках –сь трапляється частіше, ніж –ся порівняно з мовою персонажів: «*налагодивсь вже*»

[290], «*підогнулись ноги*» [292], «*взялись частувати*» [330]. В інфінітивних формах більш уживаним є постфікс –ся: «*годі критися*» [277], «*дослухатися стали*» [281], «*хоче вдертися*» [323]. Постфікс –сь вжито рідше: «*почне позиватись*» [284], «*розгородитись пора*» [323].

Досить чисельну групу становлять зворотні дієслова, що виступають у ролі частини складеного дієслівного присудка в поєднанні з інфінітивом: «*не годиться закудикувати*» [278], «*говіти налагодився*» [278], «*мріяти боявся*» [287].

Безособові зворотні дієслова здебільшого позначають стан людини: «*оцьому ввижається*» [311], «га*далося нам, що доживеш*» [289], «*уздрілось мені*» [290]. Продуктивним є вживання безособових постфіксальних дієслів на позначення необхідності, можливості дії: «*як годиться*» [277], «*не вдасться тобі це зробити*» [290]. В аналізованому творі зафіксовано також кілька канцеляристських форм на позначення безособовості: «*про що далі пишеться*» [305], «*як і де гулялося вам*» [309], а також поширене в російській мові вставне слово *значиться*: «*Так ти, значиться, йдеш*» [285].

Активним є процес творення дієприслівників від зворотних дієслів. Форми доконаного виду кількісно переважають: «*болісно усміхнувшись*» [290], «*скориставшися з вашого стану*» [299], «*отямившись, глянув*» [328]. Дієприслівників недоконаного виду виявлено менше: «*у хустки та фартухи сякаючись*» [278], «*у церкві молившись*» [288]. Показово, що при творенні дієприслівників значно продуктивнішим є постфікс –сь.

Серед розглянутих зворотних дієслів виявлено такі, що не вживаються без постфікса: «*мріяти боявся*» [287], «*Богом присягаюсь*» [288], «*дивився услід*» [292]. Зафіксовано також випадки надлишкового вживання постфікса в дієсловах, що не мають семантики зворотності: «*а як не послухається, то що тоді?*» [293], «*куди, питаюся*» [284].

Особливістю 3 ос. одн. зворотних дієслів є поява афікса –ть перед постфіксом: «*чудно дивиться, не рухається*» [282], «*панчохи на третій день рвуться»* [287], «*не послухається*» [293]. Зафіксовано випадки вживання

зворотних дієслів у формі 2 ос. одн. в значенні 1 ос. одн.: «*Бо до мертвого хоч порадитися підеш, на хрест той похилишся та й виплачеш горе, а як втече він, куди мені йти?*» [278], «*То ж щоранку дивишся – горщок на паркані*» [280]. Можливе вживання дієслова 3 ос. мн замість 3 ос. одн.: «*папонька вдома зосталися*» [281]; 2 ос. мн. може вживатися в значенні 2 ос. одн.: «*ви, Агапіє, зостаньтеся покищо тут*» [306], «*збирайтесь і ви, Агапіє*» [306], «*одчепіться*» [307]; трапляється вживання 2 ос. одн. замість 2 ос. мн.: «*Бережись там, гей*» [328].

Зі стилістичного погляду більшість розглянутих зворотних дієслів – загальновживані. Однак деякі слова, вкладені в уста героїв п'єси «Народний Малахій», є стилістично маркованими. Зокрема, вживання суржика можна розглядти як засіб мовної характеристики персонажа: «*а ти ще держишся*» [282], «*згодом все це виясниться*» [306], «*не гарячіться*» [323]. Зафіксовано кілька старослов'янізмів, вжитих з метою стилізації: «*Спокійно! До ВеЦеКа, до РеНеКа возноситься»* [288], *«Достойно і праведно єсть поклонятися Отцу і Сину і Святому Духу»* [290]. Подекуди трапляються діалектні дієслівні форми на зразок «*засмутюся*» [320], властиві для південно-східного наріччя.

Отже, розглянуто особливості функціонування зворотних дієслів на матеріалі п'єси М. Куліша «Народний Малахій». Взято до уваги традиційний та новітній погляди на цю проблему. Розглянуто основні семантичні різновиди постфіксальних дієслів; проаналізовано головні риси реалізації категорій стану, виду, способу, перехідності/неперехідності. Окрім того, простежено особливості вживання інфінітива та особових форм зворотних дієслів, а також творення від них дієприслівників.

Список літератури

1. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. — 398 с.
2. Куліш М. Вибрані твори / Микола Куліш. – К. : Смолоскип, 2014. – 968 с. (Серія «Розстріляне Відродження»).
3. Лаврінець О. Пасивні конструкції з дієсловами на -ся в сучасній українській науковій мові : питання нормативності / Лаврінець О. Я. // Наукові записки Ніжинського

державного університету ім. М. Гоголя. Серія : Філологічні науки. – Ніжин : [НДУ], 2013. – Кн. 2. – С. 90-97.

4. Русанівський В. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.

Алена Пятрушка

Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт

ЗВАРОТАК ЯК ПАКАЗЧЫК МАЎЛЕНЧЫХ СТАСУНКАЎ ПАМІЖ АСОБАМІ

Навучанне беларускай мове заснавана на спалучэнні сістэмна-функцыянальнага, камунікатыўна-дзейнаснага і лінгвакультуралагічнага падыходаў. Традыцыйнымі ў лінгваметодыцы з'яўляюцца сістэмна-функцыянальны і камунікатыўна-дзейнасны падыходы. Першы забяспечвае засваенне сістэмы моўных адзінак рознага ўзроўню, норм літаратурнай мовы. Другі спрыяе фарміраванню камунікатыўнай культуры, авалоданню разнастайнымі відамі маўленчай дзейнасці.

У даследаваннях, прысвечаных узаемадзеянню мовы і культуры, мову часта называюць люстэркам культуры. Гэта тлумачыцца тым, што ў мове адлюстраваны навакольны свет, а культура – яго неад'емная частка. Разам з тым мова выступае як складнік культуры, прычым такі, без якога немагчыма ўся яе «сума». На гэты факт, у прыватнасці, звярнуў увагу выдатны рускі вучоны Р. Вінакур: ён разглядаў канкрэтную мову як «адзін з прадуктаў духоўнай творчасці пэўнага культурна-гістарычнага калектыву» [1, с. 211] і адводзіў ёй галоўнае месца ў шэрагу кампанентаў, што складаюць структуру нацыянальнай культуры (пісьменства, навука, мастацтва, дзяржава, права, мараль), паколькі мова з'яўляецца ўмовай любога культурнага ўтварэння. Таму, вывучаючы мову, чалавек, «хоча ён гэтага ці не, абавязкова становіцца даследчыкам той культуры, да прадуктаў якой належыць выбраная ім мова» [1, с. 211].